

بررسی تحلیلی مضمون کتیبه‌های دو بنای شاخص قاجاری در شهر شیراز (مسجد نصیرالملک و مسجد مشیرالملک)

سیده مهدیه شواکندی^۱

حسن هاشمی زرج آباد^۲

چکیده

مسجد یکی از مهم‌ترین آثار معماری در دین اسلام محسوب می‌شود و در طول تاریخ هنر و معماری اسلامی به عنوان بنای مذهبی و مکان عبادت همواره عالی‌ترین نمونه‌های معماری و تزئین را ارائه می‌کند. آرایه‌های معماری دوره اسلامی گنجینه‌ای غنی از نقوشی هستند که افزون بر ارزش‌ها و زیبایی صوری بیانگر راز و رمزهای فرهنگی و دینی نهفته در خود هستند. در این راستا قرآن کریم به عنوان نماد شاخص دین اسلام مورد توجه هنرمندان بوده است؛ آیات قرآنی، نقوش هندسی و تزیینات اسلیمی با یکدیگر در آمیخته‌اند و زیباترین و شاخص‌ترین آثار هنری را در مساجد چون نصیرالملک و مشیرالملک شیراز به نمایش گذاشته‌اند. این مقاله با هدف شناخت مضامین، مفاهیم و خطوط به کار رفته و دستیابی به تفاوت‌ها و شباهت‌های تزیینی و مضمونی کتیبه‌های این دو بنا نگارش یافته است. این پژوهش با روش تحلیلی و توصیفی و با استفاده از اطلاعات کتابخانه‌ای و میدانی انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که کتیبه‌های هر دو بنا در ۵ گروه قابل تقسیم و بررسی هستند، در این میان به لحاظ تزیینات (نقوش گیاهی و هندسی، خطوط کوفی بنایی، ثلث و نستعلیق) بیشترین شباهت را دارند. هر دو بنا از لحاظ نقوش تزیینات معماری به خصوص کتیبه‌نگاری جزء بناهای شاخص دوران قاجار هستند، اما غنای تزیینی و کتیبه‌های قرآنی مسجد نصیرالملک بیشتر از مشیرالملک است.

کلید واژگان: تزیینات، تحلیل محتوایی، کتیبه‌ها، مسجد نصیرالملک، مسجد مشیرالملک.

۱. کارشناس ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه بیرجند (نویسنده مسئول). mahdiye.shavakandi@gmail.com

۲. دانشیار دانشکده هنر و معماری دانشگاه مازندران. h.hashemi@umz.ac.ir

مساجد و بناهای مذهبی از دیرباز، جایگاه ویژه‌ای نزد مردم ایران به ویژه هنرمندان داشته است، رفته رفته با رواج انواع تزیینات، هنرمندان دوره اسلامی به فکر تزیین مساجد با عناصر تزیینی: کاشی‌کاری، خطاطی، حجاری و... در هرچه زیباتر ساختن مساجد و بناهای مذهبی تلاش کردند. تزیینات کاشی‌کاری و کتیبه‌نگاری پیوندی الوهی بین آسمان و زمین ایجاد می‌کند، همچنین رنگ‌های دلنشین، آجرهای ظریف و نقش‌های به کار رفته در کاشی‌ها حالت تقدس و معنویت دو بنای قاجاری شهر شیراز «مسجد نصیرالملک و مشیرالملک» را دو چندان کرده است. تزیینات معماری و کتیبه‌های قرآنی در قسمت‌های مختلف داخل و خارج بنای مساجد به کار رفته است، از جمله در محراب، گنبدها، مناره‌ها و ایوان‌ها که با نگاهی اجمالی، کمترین مساجدی را می‌توان دید که در دوره قاجار با چنین هنرمندی تزیین شده باشد. کتیبه‌ها اطلاعات متعددی را درباره بنای مساجد ارائه می‌کنند. برخی از آنها تاریخ آغاز یا اتمام بنا را در بردارند و برخی دیگر از تاریخ تزیینات یا انجام تعمیرات حکایت می‌کنند یا اطلاعاتی را درباره دست‌اندرکاران ساخت و تزیین بنا به دست می‌دهند. کتیبه‌ها از آنجایی که جزو مستندترین مدارک در پژوهش درباره یک بنا هستند، مورد بررسی و همواره بر نقل قول‌هایی تاریخی رجحان دارند. از این رو، شناخت مفاهیم و مضامین و استخراج اطلاعات درست از آنها اهمیت دارد.

کتیبه‌ها اسناد و مدارک تاریخی دست اولی هستند که داده‌های آنها بدون واسطه در اختیار پژوهشگر قرار می‌گیرد. بنابراین، بررسی، تجزیه و تحلیل این اسناد از منظرهای گوناگون حائز اهمیت و گشاینده دریچه‌هایی از تاریخ، تمدن و فرهنگ اسلامی پیش دیدگان محققان و علاقه‌مندان است. هر یک از این بناهای تاریخی شناسنامه‌هایی درخور و ویژه دارند. این شناسنامه‌ها که کتیبه‌های منصوب در سردر، صحن، محراب و... هستند، دربردارنده اطلاعات تاریخی، دینی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، ادبی و هنری هستند. به بیان دیگر متن کتیبه‌ها داده‌های بسیار مهم و ارزشمندی را در اختیار پژوهشگر تاریخ، ادبیات، هنر و باستان‌شناس قرار می‌دهد تا آنان بتوانند با مطالعه و پژوهش درباره آنها به زوایای تاریک تاریخ دست یابند. هدف از پژوهش حاضر، شناخت مضامین، مفاهیم و خطوط به کار رفته و دستیابی به تفاوت‌ها و شباهت‌های تزیینی و مضمونی کتیبه‌های این دو بنا است. پرسش‌های پیش روی این پژوهش عبارتند از: مفاهیم، مضامین و خطوط به کار رفته در دو مسجد کدام است؟ تزیینات و کتیبه‌های قرآنی دو مسجد قاجار شیراز چه اشتراک‌ها و افتراق‌هایی دارند؟

شیوه پژوهش مقاله حاضر، توصیفی-تحلیلی (کیفی) است. روش گردآوری اطلاعات به صورت میدانی، تحقیقات کتابخانه‌ای و اسنادی با بهره‌گیری از منابع مکتوب است. سپس به شناسایی و تحلیل مضامین اصلی کتیبه‌های قرآنی مساجد مزبور، براساس جدول‌های منفک پرداخته شده است.

پیشینه تحقیق

نخست سعی بر آن شد، تا حد امکان منابع مرتبط با موضوع گردآوری شود، در این زمینه پژوهش‌هایی که به صورت مستقل روی تزیینات و کتیبه‌های قرآنی دو بنای مسجد نصیرالملک و مشیرالملک انجام شده باشد محدود است؛ از جمله منابعی که در این زمینه به صورت مستقیم و غیرمستقیم به بحث تزیینات معماری و کتیبه‌های قرآنی پرداخته‌اند، عبارتند از: مقاله‌ای با عنوان «پژوهشی پیرامون جایگاه تزیینات و نقوش کاشی‌کاری در مساجد ایران» از هانا جهانبخشی و هانیه شیخی، (۱۳۹۴) که به بررسی نقوش کاشی‌کاری پرداخته و اشاره مختصری در مورد کاشی‌کاری مسجد نصیرالملک بیان کرده است. شادی جمالی و محسن مرآتی، (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی تطبیقی تزیینات کاشی‌کاری در معماری مساجد صفویه و قاجار با تکیه بر چهار مصداق تصویری» به مقایسه نقوش کاشی‌کاری بناهای دوره قاجار و صفوی پرداخته‌اند که در آن مطالبی در مورد نقوش و رنگ کاشی‌های مسجد نصیرالملک مطرح شده است. بهپور باوند، (۱۳۸۳) در مقاله‌ای با عنوان «کتیبه‌نگاری دوره قاجار» به بررسی و مطالعه ساختار کتیبه‌های هشت بنای قاجاری پرداخته و از کتیبه‌های مساجد قاجاری شیراز مطالب مختصر و پراکنده بیان کرده است. مهدی مکی‌نژاد، (۱۳۸۷) در کتاب *تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی*، به بررسی تمام تزیینات معماری دوره اسلامی پرداخته است، او در این کتاب تمامی هنرهای وابسته به معماری به خصوص کاشی‌کاری و آینه‌کاری را به صورت جداگانه توضیح داده است. زهره بزرگمهری و آناهیتا خدادادی، (۱۳۹۰) در کتاب *آمودهای ایرانی به طبقه‌بندی تزیینات معماری اسلامی*، اصطلاحات، شیوه و نوع کاربرد آنها می‌پردازد که این منبع برای تزیینات معماری و شناخت هنرهای تزیینی و کاربرد آنها مناسب است. جیانروبرتو اسکارچیا، (۱۳۷۶) در کتاب *هنر صفوی*، زند و قاجار خلاصه‌ای درباره معماری و تزیینات دوره قاجار می‌آورد و به صورت اجمالی در مورد بناهای قاجار و اسامی آنها در شهرهای تهران و سمنان سخن به میان می‌آورد. مرتضی گودرزی، (۱۳۸۸) در کتاب *آیینة خیال (بررسی و تحلیل تزیینات معماری دوره قاجار)* به بررسی و تحلیل تزیینات معماری قاجار و به بررسی بناهای قاجاری تهران (کاخ گلستان و عمارت مسعودیه)

پرداخته است. وحید قبادیان، (۱۳۸۵) در کتاب معماری در دارالخلافه ناصری، سنت و تجدد در معماری معاصر تهران مطالبی در خصوص هنر معماری قاجار آورده و به بررسی هنر معماری زمان قاجارها و به خصوص، زمان ناصرالدین شاه پرداخته است. ذکر این مطلب لازم است که در هیچ یک از کتاب‌ها و منابع موجود مستقیماً به تحلیل و تجزیه تزیینات و کتیبه‌های قرآنی دو بنای قاجاری (مسجد نصیرالملک و مشیرالملک) در شهر شیراز نپرداخته‌اند و این پژوهش گامی مهم در معرفی کتیبه‌های قرآنی - تاریخی مساجد قاجاری در شیراز است.

۱. مسجد نصیرالملک شیراز

یکی از مساجد دوره قاجار در شیراز است که در محله گود عربان، در جنوب خیابان لطفعلی خان زند و در نزدیکی امامزاده شاهچراغ قرار گرفته است. این بنا به دستور میرزا حسن علی خان ملقب به نصیرالملک در سال ۱۲۹۴ ه.ق ساخت آن آغاز و در تاریخ ۱۳۰۵ ه.ق به اتمام رسید. معمار این بنا محمد حسن معمار بوده است. مسجد صحنی وسیع و سه ورودی دارد که یکی اصلی و دو ورودی دیگر نیز به کوچه جنوبی مسجد و به امامزاده جنب آن مرتبط است. ورودی اصلی طاق نمایی بزرگ دارد و سقف آن با کاشی‌های رنگارنگ مزین گشته است. مسجد دو شبستان شرقی و غربی دارد که شبستان غربی پوشش آجری و تزیینات بیشتری دارد. طاق این شبستان بر روی ستون‌های سنگی و با طرح مارپیچ بر روی آن، در دو ردیف شش تایی واقع شده است، و هفت درگاه با هفت در چوبی با شیشه‌های رنگارنگ دارد. طاق و دیوارهای این شبستان با کاشی‌کاری‌های زیبا تزیین شده است. کف آن را با کاشی‌های فیروزه‌ای و سقف آن با نقش گل و بوته و آیات قرآنی به خط ثلث مزین گشته است. این شبستان در واقع شبستان تابستانه محسوب می‌شود.

شبستان شرقی که به زیبایی شبستان غربی نیست، شبستان زمستانه به حساب می‌آید. این شبستان در سمت چپ میان‌سرا قرار گرفته و محراب ندارد و هفت ستون بدون طرح و ساده دارد و در یک ردیف در وسط قرار گرفته‌اند. این شبستان رواق و ورودی‌های متعددی دارد که به میان‌سرا، امامزاده و ورودی ضلع جنوبی مسجد باز می‌شود. در جلوی شبستان شرقی، ایوانی قرار گرفته که با هشت طاق نما از حیاط مجزا گشته است. هر دو شبستان در امتداد محور قبله واقع شده‌اند. ایوان جنوبی در ضلع جنوبی میان‌سرا و روبه‌روی ایوان شمالی قرار گرفته است. «در طرفین آن دو مناره کوتاه وجود دارد که نسبت به محور اصلی حیاط کاملاً قرینه ساخته شده است و فرو رفتگی کمی دارد» (شاطریان، ۱۳۹۰: ۱۳۲). فضای بالای آن با پانزده ردیف مقرنس پوشانده شده،

تزیینات پرتکلف این ایوان و چشمه طاق‌های طرفین آن جهت قبله را در فضای میان‌سرا کاملاً شاخص کرده است. ایوان شمالی مسجد مذکور به صورت عمیق و تزیینات زیبای کاشی‌کاری دارد؛ سقف این ایوان به صورت کاسه‌سازی و مقرنس‌کاری‌های زیبا اجرا شده است.

۲. مسجد مشیرالملک شیراز

این مسجد در خیابان قآنی در محله سنگ سیاه، نزدیک به محله سرباغ واقع گردیده و یکی از آثار ارزشمند دوره قاجاریه است که در میان سال‌های ۱۲۶۵ تا ۱۲۷۵ ه.ق، ابوالحسن خان مشیرالملک (والی فارس) آن را بنا کرد. بنای این مسجد که به دلیل ویژگی‌های معماری از بهترین مساجد شیراز است؛ مشتمل بر سردر ورودی، صحن، سه ایوانه، سه شبستانه و حجره‌هایی برای سکونت طلاب علوم دینی است. در رابطه با زیبایی و استواری ساختمان این مسجد در کتاب *فارسنامه* آمده است: «پس از مسجد جامع وکیل بر حسب استحکام و ترتیب و دریاچه (حوض) و ستون‌های سنگی و شبستان و سنگ ازاره، همانندش مسجدی در شیراز نیست» (حسینی فسایی، ۱۳۷۸: ۱۲۱۸).

سردر مسجد مشیر که در ضلع شرقی مسجد قرار دارد به بازارچه باز و به یک هشتی خاص متصل می‌شود. در حیاط مسجد حوضی (به طول ۲۵ و عرض ۱۰ متر) بزرگ قرار دارد. همچنین این مسجد سه شبستان (غربی، جنوبی و شمالی) برای فصول مختلف دارد. در جهات شمالی، شرقی و غربی صحن، ایوان‌هایی واقع شده است که افزون بر زیبایی، کاربری‌های متعددی دارد. در جانب غربی صحن، ایوان غربی با تزیینات کاشی‌کاری، کتیبه‌های قرآنی، ازاره سنگی و در پشت آن شبستان بزرگ مسجد قرار گرفته، در برابر ایوان غربی و به قرینه آن، ایوان شرقی با تزیینات کاشی، مقرنس و کتیبه‌های قرآنی مزین شده است. این ایوان، از طریق دالان و درگاه بزرگی به بیرون راه پیدا می‌کند.

ایوان شمالی مسجد مشیر تزیینات کاشی‌کاری، مقرنس‌کاری، کتیبه‌نگاری و بر بالای آن دو گلدسته کاشی‌کاری دارد. ایوان شمالی یا طاق چهار کاسه مسجد مشیر یکی از زیباترین شاهکارهای معماری اسلامی است. از نکات حائز اهمیت در مورد این طاق، مقرنس‌کاری آن است که افزون بر زیبایی، کارایی خاصی برای گرمایش شبستان زمستانه دارد، این ایوان به طاق مروریدی مشهور است. در فضای پشت این ایوان، شبستانی است که مقصوره نامیده می‌شود. پوشش طاق و گنبد این شبستان، بر روی چهار ستون سنگی قرار گرفته است. شبستان شمالی یک شبستان زمستانه و فاقد پنجره است و تنها دو در کوچک، در انتهای راهرو دارد و کف آن از کف مسجد ۶۰ سانتی‌متر بالاتر است.

۳. تزئینات و کتیبه‌های مسجد نصیرالملک و مشیرالملک

در دو بخش پیشین ساختارهای ساختمانی و اجزاء تشکیل دهنده بنا در دو مسجد نصیرالملک و مشیرالملک شیراز، بررسی شد. در این بخش، تزئینات و کتیبه‌های دو بنای مزبور را بر اساس مضامین کتیبه از جمله کتیبه‌های قرآنی، اسماء‌الهی، دعایی، تاریخی و اشعار فارسی و عربی بررسی می‌شوند. ذکر این مطلب لازم است که با توجه به اهمیت اجتماعی و مذهبی کتیبه‌های موجود در دو بنا، از دوره قاجار تاکنون آنها مورد مرمت، بازسازی، تکمیل در بخش‌های مختلف و تزئین با نقوش و کتیبه‌های مختلف قرار گرفته است. از این روی کتیبه‌های فراوانی در سطوح بنا در صحن، ایوان و شبستان وجود دارد. همچنین باید اشاره کرد که کتیبه‌های قرآنی، اسماء‌الهی و اشعار فارسی در هر دو مسجد استفاده شده است اما کتیبه‌های مسجد نصیرالملک فراوان‌تر و اسامی هنرمندان (معمار مسجد، کاشی کار، نقاش مسجد و خطاط) را به طور کامل‌تر با خود به همراه دارد.

۳.۱. کتیبه‌های قرآنی

آیات قرآنی، یکی از اصلی‌ترین و مهم‌ترین مضامینی است که در کتیبه‌های معماری به ویژه در اماکن مقدس به کار رفته‌اند. عمده‌ترین مضامین و معانی آیات به کار رفته در کتیبه‌های دو بنای قاجاری مسجد نصیرالملک و مشیرالملک، بر اصل توحید و یگانگی، برپایی نماز، رحمت و مغفرت خداوند و انجام اعمال درست اشاره و تأکید دارند. این مضامین در آیات سوره‌های حمد، توبه، قدر، ناس، کوثر، آل عمران، حشر، شمس، انشراح و اخلاص در هر دو مسجد به کار رفته‌اند.

۳.۱.۱. کتیبه‌های سردر ورودی مسجد نصیرالملک: در ورودی مسجد نصیرالملک کتیبه‌ای

قرآنی است که در نزدیکی رخبام، سوره حمد را با خط ثلث سفید و درشت بر زمینه لاجوردی به اجرا درآورده‌اند. زمینه کتیبه را نقوش گیاهی ختایی به صورت شاخه‌های باریک پر گل و برگ در برگرفته است. نقوش سطح کتیبه، به رنگ‌های زرد و صورتی اجرا شده و مضمون و محتوای سوره حمد، حمد و ثنای خداوند و نیازهای انسان است که زینت بخش سردر ورودی مسجد شده است.

۳.۱.۲. سردر ورودی جنوب شرقی مسجد مشیرالملک: در پیشانی ایوان سردر کتیبه‌ای وجود

دارد که نخست سوره نصر را کتیبه کرده‌اند. این کتیبه به خط ثلث سفید در زمینه لاجوردی اجرا شده است. نقوش اسلیمی‌های زرد رنگ و نازک سطح کتیبه را از حالت سادگی خارج کرده است.

محتوای سوره نصر، هدایت انسان‌ها و مضمون سوره کوثر توصیف حضرت فاطمه (س) است. کتیبه‌ای به خط کوفی بنایی، در سردر جنوب شرقی مسجد مشیر با استفاده از کاشی کاری معقلی «آیه ۵۶، سوره احزاب» را در قاب مربع شکل طرفین درب ورودی مسجد کتیبه کرده‌اند. مضمون این آیه، مقام و منزلت بسیار بالای پیامبر نزد خداوند متعال است. اجرای خطوط بنایی در قسمت ایوان ورودی، به صورت ساده و بدون ویژگی‌های تزیینی (خطوط بنایی با فرم ساده و زاویه‌دار و هماهنگ با چیدمان آجر) است.

۳. ۱. ۳. کتیبه شبستان غربی مسجد نصیرالملک: دور تا دور دهانه محراب مسجد یک کتیبه به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی اجرا شده که بازگوکننده «آیات ۱۸ و ۱۹، سوره توبه» است. نقوش زمینه کتیبه نقوش ختایی و نقوش ترنج و گل‌های چند پر در دو طیف رنگی سفید و صورتی است. مضمون این آیات جهاد در راه خدا و با ارزش بودن آن نزد خداست.

۳. ۱. ۴. کتیبه ضلع غربی صحن مسجد نصیرالملک: کتیبه قرآنی این ضلع مسجد «آیات ۱ تا ۱۰، سوره منافقون» است که با خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی همراه با نقوش گیاهی در سطح کاشی هفت رنگ اجرا شده است. در این ضلع با اتمام سوره منافقون سوره الاعلی، بدین صورت که به دلیل محدودیت مکان، قسمتی از آیات سوره الاعلی در ضلع جنوبی (سمت راست ایوان جنوبی) کتیبه شده است. محتوا و مضمون سوره منافقون، در رابطه با منافق‌ها و توصیه خداوند به دوری از آنهاست و مفاد سوره الاعلی، دستور پیامبر (ص) در خصوص تسبیح خدا، رسالت او، عوامل سعادت و شقاوت است.

۳. ۱. ۵. کتیبه‌های ضلع غربی صحن مسجد مشیرالملک: این ایوان دو ردیف کتیبه دارد، یکی در بالای ایوان و دیگری در زیر سقف ایوان (پیشانی در شبستان غربی) کتیبه بالا دربردارنده سوره انشراح (شرح) و سوره کوثر است. خط این کتیبه ثلث و بر زمینه لاجوردی، با تاریخ ۱۲۷۵ هـ.ق است. نقوش اسلیمی و ختایی زمینه این کادر لاجوردی رنگ را پوشش داده است. مضمون سوره شرح بیان نعمت‌های خداوند و بشارت به پیامبر و ترغیب به عبادت و نیایش است. کتیبه پایین دربردارنده «آیات ۱۸ تا ۲۳، سوره توبه» است که با خط ثلث اجرا و به آخر کتیبه قرآنی یک جمله دعایی اضافه شده است. این کتیبه تاریخ ۱۲۶۶ هـ.ق دارد.

۳. ۱. ۶. کتیبه‌های قرآنی ضلع جنوبی صحن مسجد نصیرالملک: در این ضلع مسجد، در سه قسمت کتیبه ایجاد شده است؛ یکی در بالای ایوان اصلی و دو تا در بالای طاق‌نماهای طرفین ایوان اصلی، «آیات ۱۸ تا ۲۰، سوره توبه» به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی و سطح کتیبه ساده و عاری از هرگونه نقوش تزیینی است. مضمون این آیات مقام و منزلت سازندگان مساجد نزد خداوند است. کتیبه دوم ضلع جنوبی مسجد نصیر، «سوره مبارکه قدر» به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی اجرا شده است. محترم شمردن قرآن و زمان نزول آن می‌تواند دلیل انتخاب هنرمند مسجد نصیرالملک باشد. کتیبه بیان‌کننده اعتقادات مسلمانان و اهمیت قرآن نزد آنان است. کتیبه سوم در بالای طاق‌نمای سمت راست ایوان اصلی، ادامه آیات قرآنی «سوره الاعلی، آیات ۱۱ تا ۱۹» اینجا کتیبه شده است.

۳. ۱. ۷. کتیبه‌های قرآنی ضلع جنوب شرقی مسجد مشیرالملک: در ایوان جنوبی مسجد، آیه ۳۵ سوره نور به صورت افقی کتیبه شده است. پیش از شروع آیه یک عبارت دعایی نقش بسته، کتیبه تاریخ ۱۲۷۵ هـ.ق است. کتیبه مذکور با خط ثلث سفید و درشت بر زمینه لاجوردی همراه با نقوش گل‌های چهار پر صورتی رنگ و نقوش بته جقه لاجوردی رنگ بر روی زمینه زرد به اجرا در آمده است. مضمون و مفاد آیه ۳۵ سوره نور، توصیف و تمجید خداوند متعال است.

۳. ۱. ۸. کتیبه‌های قرآنی ضلع شرقی مسجد نصیرالملک: در این ضلع مسجد «آیات ۱ تا ۱۱، سوره جمعه» برای تزیین این قسمت در امر کتیبه‌نگاری انتخاب شده است. هر سه کتیبه موجود به خط ثلث درشت بر زمینه لاجوردی اجرا شده‌اند. مضمون سوره جمعه، بیان‌کننده معانی عمیق بهشت و جهنم و حضور این سوره در مسجد، انسان را به عبادت خالصانه دعوت می‌کند. مضمون سوره الضحی، محبوبیت حضرت رسول (ص) نزد خداوند و محتوای سوره ناس، پناه بردن به الله از شر و آفات است.

۳. ۱. ۹. کتیبه‌های قرآنی شمال شرقی مسجد مشیرالملک: در این ضلع کتیبه‌های متعددی در ردیف‌های مشخص به کار رفته است، این کتیبه‌ها شامل آیاتی از سوره حشر، الاعلی و شمس است. نخستین ردیف از سمت راست، دربردارنده «آیات ۱ تا ۳، سوره حشر»، دومین ردیف آیات ۳ تا ۷ سوره حشر، سومین ردیف «آیات ۷ تا ۹، سوره حشر» ردیف ۴، ۵، ۶، «آیات ۱۰ تا ۲۲، سوره حشر» را در بردارد. «آیات ۲۳ و ۲۴، سوره حشر» را در ردیف افقی جداگانه‌ای به کار برده‌اند، پس از اتمام سوره حشر، در همان باند افقی ضلع شمالی مسجد، سوره الاعلی و سپس سوره شمس را

کتیبه کرده‌اند. مضمون سوره حشر، وعده پیروزی به حزب‌الله و تأثیر قرآن در پاکسازی روح است و محتوای سوره شمس قدرت خداوند و عواقب تکذیب اوست.

۳. ۱. ۱۰. کتیبه‌های ضلع شمال شرقی مسجد نصیرالملک: در ضلع شمال شرقی مسجد کتیبه‌های متعدد و زیبایی اجرا شده است. در بالای ایوان اصلی، از آغاز تا انتهای این ضلع یک کتیبه نقش بسته و در بالای طاق‌نماهای طرفین ایوان اصلی در سمت راست و چپ چهار کتیبه دیگر ایجاد شده، کتیبه دیگری در دهانه ایوان شمال شرقی مشاهده می‌شود. حجم کتیبه‌های این ضلع بیشتر از سایر قسمت‌های مسجد است.

۳. ۱. ۱۱. کتیبه بالای ایوان اصلی: در این قسمت «آیات ۲۰ تا ۲۴، سوره توبه» انتخاب شده و از این نظر مانند کتیبه بالای ایوان جنوبی است؛ با این تفاوت که در ایوان جنوبی «آیات ۱۸ تا ۲۰، سوره توبه» و در ایوان شمالی «آیات ۲۰ تا ۲۴، سوره توبه» کتیبه شده است. زمینه کتیبه ساده، دور تا دور آنها نقوش تزیینی بته‌جقه و گل‌های کوچک چهار پر احاطه کرده است. مضمون آیات ۲۰ تا ۲۴ سوره توبه، وعده دادن خداوند به انسان‌های درستکار و منتظر ماندن عاقبت این کارها از سوی خداست.

در طاق‌نمای اول سمت راست حدیثی از پیامبر؛ بالای طاق‌نمای دومی سمت چپ، سوره مبارکه نصر، را برای تزیینات کتیبه‌ای این قسمت انتخاب کرده‌اند. محتوای سوره نصر، مژده پیروزی به پیامبر (ص) است. در طاق‌نمای سمت راست ایوان اصلی، در بالای طاق‌نمای اولی سوره کوثر با خط ثلث درشت بر سطح کاشی هفت رنگ، نوشته شده است. بخشش و سخاوت خداوند به پیامبر (ص) مفاد سوره کوثر است. در دهانه اصلی ایوان شمال شرقی، کتیبه‌ای شامل «آیات ۹۶ تا ۹۸، سوره آل عمران» را با خط ثلث بر زمینه لاجوردی به اجرا درآورده‌اند. زمینه کتیبه‌ها، نقوش گیاهی اسلیمی و ختایی است؛ مفاد آیات سوره آل عمران، آگاه بودن خداوند نسبت به اعمال انسان‌ها است.

۳. ۱. ۱۲. کتیبه‌های شبستان غربی مسجد مشیرالملک: در زیر مقرنس کاری سقف محراب مسجد، در شبستان غربی، یک کتیبه بر سطح یک سنگ مرمر بسیار زیبا اجرا شده است که متن آن در سطر اول بیانگر سوره اخلاص و سطر دوم به معرفی نویسنده کتیبه پرداخته که به تاریخ ۱۲۸۹ هـ.ق و به خط نسخ است.

۳.۲. کتیبه‌های اسماء الهی (مقدس)

دومین گروه از کتیبه‌هایی که در هر دو بنای قاجاری شهر شیراز بسیار مورد استفاده قرار گرفته‌اند، اسماء جلاله خداوند و نام‌های «الله، محمد و علی» است. در بخش‌های متعددی از شبستان غربی مسجد نصیرالملک به صورت کتیبه‌های کوفی (بنایی) با مضمون اسماء مقدس مانند الله، محمد، علی، حسین، حسن و فاطمه آمده که با کاشی‌هایی به رنگ زرد بر روی زمینه سفید در یک قاب مربع شکل کتیبه شده است. طریقه نوشتن و محل دقیق این کلمات مقدس به این ترتیب است: در دو کادر مربع بزرگ و به یکدیگر چسبیده ۶ نام مبارک در بالا کتیبه شده و در دو مربع کوچکتر بالا و پایین مربع بزرگ، فقط دو نام مبارک الله و علی با تزیین کاشی‌هایی به رنگ سیاه و زمینه زرد نقش شده است. در سردر ورودی جنوب شرقی مسجد مشیرالملک، در کادرهای طرفین ایوان ورودی با استفاده از کاشی کاری معقلی و خط کوفی بنایی، دو چلیپا نقش شده که چهار گوشه چلیپای اولی، چهار بار نام «محمد (ص)» و در چهار گوشه چلیپای دومی، چهار بار نام علی (ع) را با کاشی‌های زرد رنگ اجرا کرده‌اند. در وسط چلیپا، نقوش ترنج ایجاد شده است. در نیم طاق ایوان جنوب شرقی مسجد مشیرالملک، با خط کوفی بنایی در کتیبه‌های جداگانه در داخل کادرهای لوزی و مستطیلی شکل که در چهار گوشه آن نقوش چلیپا ترسیم شده؛ نام‌های محمد (ص) و علی (ع)، در زمینه سفید رنگ با خطوط سیاه و لاجوردی رنگ به اجرا در آمده است. همچنین در پیشانی ایوان شمال غربی مسجد مشیر، نقوش کتیبه‌ای را درون نقوش هندسی اجرا کرده‌اند. در اینجا درون اشکال لوزی نام‌های مبارک الله، محمد (ص) و علی (ع) را با تکنیک کاشی کاری معقلی و خط بنایی به تصویر کشیده‌اند.

۳.۲.۱. کتیبه‌های اشعار فارسی و عربی

سومین گروه کتیبه‌ها که در هر دو بنای مسجد نصیر و مشیر استفاده شده اشعار فارسی و عربی است. در مسجد نصیرالملک دو نمونه یکی فارسی و یکی عربی و در مسجد نصیرالملک یک کتیبه فارسی قابل مشاهده است. به قرینه در ورودی، داخل هشتی مسجد نصیرالملک، تابلویی از کاشی نصب گردیده که در پایین تابلو این قسمت از شعر معروف سعدی آمده است:

غرض نقشی‌ست کز ما باز ماند   که هستی را نمی‌بینم بقایی

مگر صاحب‌دلی روزی به رحمت   کند در حق استادان دعایی

در پیشانی نیم‌طاق مرکزی ضلع شمال شرقی مسجد نصیرالملک، یک کادر تزیینی ایجاد شده

که نقش ده ترنج ترسیم و درون این ترنج‌ها شعری از خواجه نصیرالملک طوسی «ینبی عربی و رسول مدنی و اخیه اسد الله المسمی بعلی / و به الزهرا بتول و بأم ولدتها و بسبطیه و شبلیه هما نجل زکی / و بسجاد و بالباقر و الصادق حقاً و بموسی و علی و تقی و تقی / و بذی العسکر و الحجة القائم بالحق الذی یضرب بالسیف بحکم ازلی / و علیهم صلواتی و سلامی بالوف بنهار و لیل و غدو و عشی»^۱ به زبان عربی در وصف ۱۴ معصوم را کتیبه کرده‌اند. زمینه ترنج‌ها سیاه رنگ و نقوش کتیبه‌ای به رنگ زرد کار شده، خط این کتیبه ثلث است. در پیشانی در ورودی شبستان غربی مسجد مشیرالملک، درون یک کادر مربع شکل، نقوش کتیبه‌ای را جای داده‌اند؛ نقوش کتیبه‌ای این قسمت از مسجد با خط نستعلیق سفید بر زمینه لاجوردی اجرا شده است. متن کتیبه:

در فارس ابوالحسن مشیرالملک است   در بحر سیادت و سعادت فلک است
تاریخ بنای مسجدش گفت خرد   آبادی مسجد از مشیرالملک است

به این ترتیب سال ۱۲۶۵ ه.ق که سال شروع ساختمان مسجد است، به حروف ابجد معلوم می‌شود.

۳. ۲. ۲. کتیبه‌های حدیثی و دعایی

چهارمین گروه کتیبه‌های قابل مشاهده و بررسی در هر دو مسجد قاجاری شهر شیراز، کتیبه‌هایی با مضمون حدیثی و دعایی هستند. در هشتی مسجد نصیرالملک، در قرینه در ورودی تابلویی از کاشی نصب گردیده که در بالای آن نیز عبارت دعایی «هذه جنة الخلد المؤمنین دخلوها بسلام آمنین» آمده است. در شبستان غربی مسجد نصیرالملک، کتیبه‌ای بر روی زمینه لاجوردی به اجرا در آمده است متن کتیبه: «يَا عَلَامَ الْغُيُوبِ يَا غَفَّارَ الذُّنُوبِ يَا سَتَّارَ الْغُيُوبِ يَا كَاشِفَ الْكُرُوبِ» این عبارت درون اشکال هندسی مانند مربع، مستطیل، بیضی و دایره قرار گرفته‌اند. مضامین کتیبه دعایی و مذهبی است. همچنین کتیبه‌ای دیگر در ایوان شمال شرقی مسجد نصیر با خط ثلث و مضمون مذهبی (دعایی) درون اشکال هندسی و گیاهی به اجرا در آمده است.

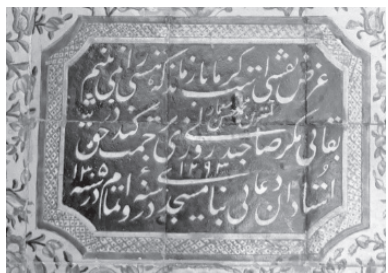
در پیشانی ایوان بزرگ و ورودی اصلی مسجد مشیرالملک، پس از آیات سوره نصر و کوثر، این عبارت دعایی «صَدَقَ اللهُ الْعَلِيَّ الْعَظِيمُ وَ صَدَقَ رَسُولُهُ النَّبِيُّ الْأَمِينُ الْكَرِيمُ وَلِحَمْدِ اللهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ»

۱. ترجمه شعر «درود بر پیامبر عربی و پیام آور مدنی و برادرش، شیر خدا که نامش علی (ع) است و درود بر زهرای پاکدامن و مادری که او را زایید و بر دو نوه و شیر بچه پیامبر- که آن دو فرزند پاک باد و بر سجاد و باقر و صادق و موسی و علی و تقی و نقی و عسکری و امام زمان (علیهم السلام) که به حکم ازلی شمشیر خواهد زد. و هزاران سلام و درود در طول روز و شب و بامدادان و شامگاهان بر ایشان باد».

مشاهده می‌شود. این کتیبه به خط ثلث سفید و درشت بر زمینه لاجوردی رنگ اجرا شده و نقوش اسلیمی‌های زرد رنگ زمینه، کتیبه را از حالت سادگی خارج کرده است. ایوان جنوب شرقی مسجد مشیر در پیشانی خود یک باند کتیبه‌ای دارد که به صورت افقی و مضمون آن آیه ۳۵ سوره نور است که پیش از شروع آیه این عبارت دعایی «قَالَ اللَّهُ سُبحَانَهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى» نقش شده، دور تا دور این کتیبه را نقوش بته‌جقه و گل‌های چهار پر احاطه کرده است. در نیم‌طاق ایوان جنوب شرقی، در یک کادر مربع شکل یک عبارت دعایی «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَی مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ» با خط کوفی بنایی نوشته شده است. این عبارت به همین شکل و همین خط در قسمت‌های مختلف مسجد نصیرالملک اجرا شده است. در ایوان ضلع شمال غربی مسجد مشیرالملک این کتیبه دعایی «صَدَقَ اللَّهُ الْعَلِیُّ الْعَظِیْمُ وَ صَدَقَ رَسُوْلُهُ النَّبِیُّ الْأَمِیْنُ الْكَرِیْمُ وَ لِحَمْدِ اللَّهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ» به آخر آیات سوره توبه اضافه شده است. در شبستان غربی مسجد مشیرالملک، کتیبه‌ای بر روی سنگ مرمر ایجاد و در بالای آن این عبارت دعایی «نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَ فَتْحٌ قَرِیْبٌ» کتیبه شده است.

۳.۲.۳. کتیبه‌های تاریخی

پنجمین گروه کتیبه‌ها در دو مسجد قاجاری نصیرالملک و مشیرالملک شیراز، عباراتی به صورت فارسی و عربی است که بیشتر به تجلیل بانی و نام استادان و هنرمندان بنا پرداخته‌اند، در گروه کتیبه‌های تاریخی بنا جایی می‌گیرند. در کتیبه هشتی مسجد نصیرالملک، به قرینه در ورودی، پس از چند بیت شعر، نام معمار مسجد «محمد حسن معمار» و عبارت «کمترین بنده خدا، محمدرضا کاشی‌پز شیرازی» و نیز تاریخ ساخت مسجد ۱۲۹۳ و تاریخ اتمام آن ۱۳۰۵ هجری قمری ذکر شده است. در نیم‌طاق ایوان شمالی با خط ثلث و تاریخ ۱۲۹۹ ه.ق کتیبه‌ای به معرفی نقاش مسجد (سید محمد حسینی) پرداخته است. در شبستان غربی مسجد مشیرالملک، زیر مقرنس کاری سقف محراب مسجد کتیبه‌ای بر سطح سنگ مرمر ایجاد شده، متن آن در سطر اول بیانگر سوره اخلاص و سطر دوم کتیبه به معرفی نویسنده کتیبه پرداخته است. این کتیبه تاریخ ۱۲۸۹ ه.ق به خط نسخ دارد، نام نویسنده کتیبه «علی عسکر ارسنجانی» و در قسمت پایین کتیبه نام حجار «محمد حسن ابن علی حجار» آمده است.

ب

الف

د

ج

تصویر شماره ۱: جزئیات کتیبه نگاری مسجد نصیرالملک، خط ثلث، نستعلیق و کوفی بنایی (نگارندگان).

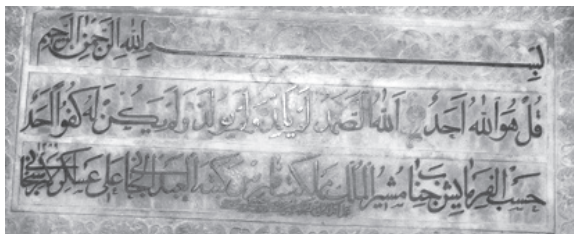
ب

الف

د

ج

تصویر شماره ۲: جزئیات تزیینات کتیبه نگاری مسجد مشیرالملک، خط نسخ، ثلث، نستعلیق و کوفی بنایی (نگارندگان).

جدول شماره ۱: خطوط تزئینی کتیبه‌های به کار رفته در مساجد قاجاری نصیرالملک و مشیرالملک

خطوط تزئینی	ویژگی‌ها	مضامین
خط کوفی بنایی	توجه و تأکید بر نقشمایه‌های هندسی مربع و لوزی هم به عنوان کادر و هم به عنوان تک نقش هندسی در ترکیب بندی تزئینات، نقطه به عنوان عنصر پرکننده صفحه، استفاده از رنگ‌های تند و متضاد مانند زرد و لاجوردی، ساده و بدون تزئین شلوغ و متراکم، تمامی خطوط در راستای محورهای چهارگانه.	مضامین قرآنی، اسماء الهی و مقدس، ادعیه و شعر
خط ثلث	دارای کشیدگی و تراکم نسبتاً زیاد، استفاده فراوان در کتیبه‌های قرآنی، پر کردن فضاهای خالی با نقطه و اعراب‌گذاری و نقوش ختایی، خواندن نسبتاً آسان، اجرای بسیار ظریف و نفیس، دارای مضامین قرآنی و ادعیه.	
خط نستعلیق	محور و نشانه از وحدت و نشانه هویت مستقل فرهنگ ایرانی، در قالب مضامین مذهبی، ادعیه و شعر ظاهر شده.	
خط نسخ	استفاده اندک در بنا، دارای اعراب‌گذاری، نگارش شده به صورت تکنیک حجاری.	

جدول شماره ۲: کتیبه‌های قرآنی مساجد نصیرالملک و مشیرالملک

مسجد	محل کتیبه	عبارت کتیبه	تزئینات	مضمون
نصیرالملک	سردر ورودی اصلی	سوره حمد	نقوش گیاهی ختایی- خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی	حمد و ثنای خداوند و نیازهای انسان
مشیرالملک	سردر ورودی جنوب شرقی	آیه ۱ تا ۳، سوره نصر	ترکیب نقوش اسلیمی با خط ثلث سفید	هدایت انسان‌ها
مشیرالملک	سردر ورودی جنوب شرقی	سوره کوثر	نقوش گیاهی اسلیمی با خط ثلث درشت	توصیف حضرت فاطمه (ص)
مشیرالملک	سردر ایوان جنوب شرقی	آیه ۵۶، سوره احزاب	خط کوفی بنایی با ترکیب کاشی معقلی	مقام و منزلت پیامبر (ص) نزد خداوند متعال
نصیرالملک	ضلع غربی مسجد	سوره مبارکه منافقون	کاشی کاری هفت رنگ با نقوش متنوع گیاهی	رابطه با منافق‌ها و توصیه خداوند به دوری از آنها
نصیرالملک	ایوان ضلع غربی	سوره الاعلی	نقوش متنوع گیاهی بر سطح کاشی هفت رنگ	تسبیح خدا و رسالت پیامبر / سعادت و سخاوت
مشیرالملک	ایوان ضلع غربی	آیه ۱ تا ۸، سوره انشراح (شرح)	ترکیب خط ثلث با نقوش گیاهی بر زمینه لاجوردی	نعمت‌های خداوند و بشارت به پیامبر و ترغیب به عبادت

مضمون	تزیینات	عبارت کتیبه	محل کتیبه	مسجد
مقام و منزلت سازندگان مساجد نزد خداوند	خط ثلث درشت بر زمینه لاجوردی	آیات ۱۸ تا ۲۰، سوره توبه	ضلع جنوبی (ایوان اصلی)	نصیرالملک
محترم شمردن قرآن و زمان نزول آن	خط ثلث بر سطح کاشی هفت رنگ	آیات ۱ تا ۵، سوره مبارکه قدر	ضلع جنوبی (طاق نمای طرفین ایوان اصلی)	نصیرالملک
ستایش و تسبیح خداوند متعال	خط ثلث درشت با ترکیب نقوش گیاهی بنه جقه	آیه ۳۵، سوره نور	سردر ایوان جنوبی	مشیرالملک
معانی عمیق بهشت و جهنم / مدح پیامبر اکرم (ص)	نقوش گیاهی ختایی - خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی	آیات ۱ تا ۱۱، سوره جمعه	ضلع شرقی	نصیرالملک
محبوبیت پیامبر اکرم (ص) نزد خداوند	خط ثلث با ترکیب نقوش گیاهی بر زمینه لاجوردی	آیات ۱ تا ۱۱، سوره الضحی	ضلع شرقی	نصیرالملک
پناه بردن به خداوند از شورو و آفات	نقوش گیاهی با خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی	سوره ناس	سردر ایوان شرقی	نصیرالملک
وعدۀ پیروزی به حزب الله و تأثیر قرآن در پاکسازی روح	نقوش گیاهی اسلیمی و ختایی با خط ثلث سفید درشت	آیات ۱ تا ۲۴، سوره حشر	ضلع شمال شرقی (۶ ردیف)	مشیرالملک
تسبیح خداوند و رسالت پیامبر اکرم (ص)	خط ثلث سفید بر سطح کاشی هفت رنگ	سوره الاعلی	ایوان شمال شرقی	مشیرالملک
قدرت خداوند و عواقب تکذیب او	ثلث سفید بر زمینه لاجوردی	سوره شمس	سردر ایوان شرقی، باند افقی	مشیرالملک
وعدۀ خداوند به انسان‌های درستکار	زمینه ساده، دور باند کتیبه نقوش گیاهی گل چهار پر	سوره توبه	سردر ایوان شمال شرقی	نصیرالملک
مژده پیروزی به پیامبر مکرم اسلام (ص)	خط ثلث بر سطح کاشی هفت رنگ ساده	سوره نصر	ضلع شمال شرقی (طاق نمای ایوان اصلی)	نصیرالملک
بخشش و سخاوت خداوند	خط ثلث بر سطح کاشی هفت رنگ بر زمینه لاجوردی	سوره کوثر	طاق نمای ایوان شمال شرقی	نصیرالملک
آگاه بودن خداوند نسبت به اعمال انسان‌ها	نقوش گیاهی اسلیمی و ختایی / خط ثلث بر زمینه لاجوردی	آیات ۹۶ تا ۹۸، سوره آل عمران	دهانه ایوان شمال شرقی	نصیرالملک
توحید و یگانگی پروردگار	تکنیک حجاری بر سطح سنگ مرمر	سوره اخلاص	شبهستان غربی (سقف محراب)	مشیرالملک

جدول شماره ۳: کتیبه‌های اسماء الهی و مقدس مسجد نصیرالملک و مشیرالملک

مسجد	محل کتیبه	عبارت کتیبه	تزیینات	مضمون کتیبه
نصیرالملک	شبستان غربی مسجد، در قسمت‌های مختلف طاق‌نماهای مسجد	الله، محمد، علی، حسین، حسن و فاطمه (علیهم السلام)	خط کوفی بنایی در ترکیب آجر و کاشی به رنگ زرد در زمینه سفید، در کادر مختلف	اسماء الهی و مقدس، پنج تن اهل بیت
مشیرالملک	سردر ورودی جنوب شرقی / کادرهای تزیینی طرفین ایوان ورودی	تکرار مکرر نام محمد (ص) و علی (ع)	خط کوفی بنایی در ترکیب کاشی و آجر به صورت معقلی در قالب طرح چلیپا	اسماء الهی و مقدس دین اسلام
مشیرالملک	نیم طاق ایوان جنوب شرقی / پیشانی ایوان شمال غربی	ترکیب سه نام (الله، محمد، علی)	خط کوفی بنایی / به صورت معقلی در کادر لوزی، مستطیل و مربع شکل	اسماء الهی و مقدس دین اسلام

جدول شماره ۴: کتیبه‌های اشعار فارسی و عربی مسجد مشیرالملک و نصیرالملک

مسجد	محل کتیبه	عبارت کتیبه	تزیینات	مضمون کتیبه
نصیرالملک	داخل هشتی مسجد	شعری از سعدی در ۲ بیت، ابیاتی در معرفی بنا	خط نستعلیق سفید بر سطح کاشی هفت رنگ / زمینه مشکی	اشعار فارسی در وصف استادکاران مسجد، معرفی بنا
نصیرالملک	پیشانی نیم طاق مرکزی ضلع شمال شرقی	شعری از خواجه نصیرالملک طوسی به زبان عربی	خط ثلث، داخل کادر مستطیل شکل کنار نقوش ترنج	در وصف ۱۴ معصوم
مشیرالملک	پیشانی درب ورودی شبستان غربی	شعری در معرفی بانی بنا	خط نستعلیق بر سطح کاشی در کادر مربع شکل بر زمینه لاجوردی	شرح و وصف بانی مسجد

جدول شماره ۵: کتیبه‌های حدیثی و دعایی مسجد نصیرالملک و مشیرالملک

مسجد	محل کتیبه	عبارت کتیبه	تزیینات	مضمون کتیبه
نصیرالملک	داخل هشتی ورودی اصلی	هذه جنة الخلد المؤمنین دُخِلُوا هَا بِ سَلَامٍ آمِنِينَ	خط نستعلیق بر سطح کاشی هفت رنگ بر زمینه لاجوردی	سلامتی و امنیت در حریم مسجد
نصیرالملک	شبستان غربی / ایوان شمال شرقی	يَا عَلَامَ الْغُيُوبِ يَا غَفَّارَ الذُّنُوبِ يَا سَتَّارَ الْغُيُوبِ يَا كَاشِفَ الْكُرُوبِ	خط ثلث / نقوش گیاهی و هندسی / کادر مربع و مستطیل	ذکر دعای جوشن کبیر (مخصوص شب قدر)

مضمون کتیبه	تزئینات	عبارت کتیبه	محل کتیبه	مسجد
هدایت عام از طریق پیامبران	نقوش اسلیمی / خط ثلث سفید درشت بر زمینه لاجوردی	صَدَقَ اللهُ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ وَ صَدَقَ رَسُولُهُ النَّبِيُّ الْأَمِينُ الْكَرِيمُ وَ لِحَمْدِ اللهِ رَبِّ لُغَالَمِينَ	پیشانی ایوان ورودی اصلی	مشیرالملک
—	خط ثلث با ترکیب نقوش گیاهی متنوع	قَالَ اللهُ سُبْحَانَهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى	سردر ایوان جنوب شرقی	مشیرالملک
صلوات بر پیامبر مکرم اسلام محمد (ص)	خط کوفی بنایی با ترکیب آجر و کاشی	اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ	نیم طاق ایوان جنوب شرقی	مشیرالملک
صلوات بر پیامبر مکرم اسلام محمد (ص)	کاشی معلق (آجر و کاشی)، خط کوفی	اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ	نیم طاق ایوان جنوب شرقی	نصیرالملک
هدایت عام از طریق پیامبران	خط کوفی بنایی / ترکیب آجر و کاشی	صَدَقَ اللهُ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ وَ صَدَقَ رَسُولُهُ النَّبِيُّ الْأَمِينُ الْكَرِيمُ وَ لِحَمْدِ اللهِ رَبِّ لُغَالَمِينَ	سردر ایوان شمال شرقی	مشیرالملک
پیروزی نهایی مؤمنان	خط نستعلیق بر لوح کاشی هفت رنگ	نَصْرٌ مِنَ اللهِ وَ فَتْحٌ قَرِيبٌ	شبستان غربی مسجد	مشیرالملک

جدول شماره ۶: کتیبه‌های تاریخی مسجد نصیرالملک و مشیرالملک

مضمون کتیبه	تزئینات	عبارت کتیبه	محل کتیبه	مسجد
در شرح و وصف معمار مسجد / کاشی‌پز / تاریخ ساخت بنا	خط ثلث بر سطح کاشی هفت رنگ / در زمینه لاجوردی	محمد حسن معمار / کمترین بنده خدا، محمد رضا کاشی‌پز شیرازی	هشتی مسجد (قرینه در ورودی)	نصیرالملک
معرفی نقاش مسجد	خط ثلث / نقوش گیاهی متنوع	نقاش مسجد سید محمد حسینی	نیم طاق ایوان شمالی	مشیرالملک
معرفی نویسنده کتیبه / حجار / تاریخ نوشتن کتیبه	خط نسخ / تکنیک حجاری بر سنگ مرمر	نویسنده کتیبه «علی عسکر ارسنجانی» نام حجار «محمد حسن ابن علی حجار»	شبستان غربی مسجد	مشیرالملک

نتیجه‌گیری

مسجد نصیرالملک و مشیرالملک شیراز به تأسی از معماری متداول دوره قاجاریه در دیگر نقاط ایران بنا شده که همان چهارچوب‌های حاکم بر معماری دوران قاجار بر آن حاکم است. این مساجد به شیوه شاخصی در دوره قاجار تزیین شده و به لحاظ تنوع ساختاری، گستردگی و ظرافت هنرهای تزیینی به خصوص هنر کتیبه‌نگاری ارزش و جایگاه خاصی در میان مساجد این دوره دارد. نحوه تزیینات کتیبه‌نگاری در این دو بنای شاخص شهر شیراز تشابهات و تفاوت‌هایی را نشان می‌دهد. بر این اساس، کتیبه یکی از مهم‌ترین عناصر تزیینی در مساجد شاخص قاجاری نصیرالملک و مشیرالملک شهر شیراز است که در ۵ گروه با مضامین مختلف قابل تقسیم و بررسی هستند. مضامینی که با عنوان رقم (تاریخ ساخت)، نام شخص (نام بانی: خیر یا حاکمان وقت)، هنرمندان (استادکار، نقاش، خطاط و حجار)، جملات دعایی، اسامی متبرکه و آیات قرآنی هستند. در بین کتیبه‌های قرآنی بیشترین سوره‌ها، متعلق به مسجد نصیرالملک شامل حمد، منافقون، الاعلی، آیه ۱۸ تا ۲۰ توبه، آیه ۱ تا ۵ قدر، آیه ۱ تا ۱۱ سوره جمعه، آیه ۱ تا ۱۱ سوره الضحی، سوره ناس، توبه، نصر، کوثر و آیه ۹۶ تا ۹۸ سوره آل عمران؛ و کتیبه‌های قرآنی متعلق به مسجد مشیرالملک شامل آیه ۱ تا ۳ سوره نصر، کوثر، آیه ۵۶ سوره احزاب، آیه ۱ تا ۸ سوره انشراح، آیه ۳۵ سوره نور، آیات ۱ تا ۲۴ سوره حشر، سوره الاعلی، سوره شمس و اخلاص است که سوره حمد، کوثر، الاعلی و نصر در هر دو مسجد مشاهده می‌شوند. در مساجد مزبور از کاشی معرق (بیشترین کاربرد در بنای مشیرالملک)، هفت رنگ (بیشترین کاربرد در مسجد نصیرالملک)، معقلی و آجر به طور هم‌زمان استفاده شده و رنگ آبی لاجوردی متمایل به مشکی بیشترین کاربرد را در زمینه کتیبه‌ها داشته است. نقوش اسلیمی و هندسی همراه با خطوط ثلث و نستعلیق به تزیینات کتیبه‌ها، شکل متفاوتی بخشیده است. در هر دو مسجد خطوط ثلث، نستعلیق، کوفی بنایی به کار رفته، اما خط نسخ به صورت تکنیک حجاری فقط در بنای مسجد مشیرالملک قابل مشاهده و خط ثلث بیشترین کاربرد را در بین خطوط در تزیین کتیبه‌ها داشته است. کتیبه‌های قرآنی، اسماء‌الهی، اشعار فارسی، احادیث و جملات دعایی و تاریخی در معرفی، مدح و ثنای اشخاص، افراد و مؤمنین، در هر دو بنا استفاده شده و در این میان سهم کتیبه‌های حدیثی و دعایی مسجد مشیرالملک نسبت به نصیرالملک بیشتر و کاربرد بیشتری داشته است. با بررسی مضامین کتیبه‌های قرآنی در هر دو بنا، بانیان بیشتر آیاتی را انتخاب کرده‌اند که اشاره به ستایش و سخاوت رسول مکرّم اسلام (ص)، جایگاه و بزرگی ایشان، غافل نبودن از یاد خدا، عظمت و شأن قرآن، دنیای آخرت (بهشت و جهنم)، اثبات ربوبیت

و عبودیت خداوند، توحید و یگانگی خداوند، ستایش و تسبیح خداوند، برپایی نماز جمعه، توانایی آفرینش خداوند و آگاهی خداوند بر تمام امور و غیره است.

کتابنامه

- قرآن کریم.
- اسکارچیا، جیانروبرتو. (۱۳۷۶). هنرصفوی، زند و قاجار. مترجم یعقوب آژند. تهران: مولی.
- بزرگمهری، زهره؛ خدادادی، آناهیتا. (۱۳۸۹). *آمودهای ایرانی*، تهران: انتشارات سروش دانش.
- بهپور، باوند. (۱۳۸۴). «کتیبه‌نگاری در دوره قاجار (بررسی کتیبه‌های ۸ بنای دوره قاجاریه در شرایط و اصفهان)». *هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی*. ش ۲۲. تابستان. صص ۸۳-۹۳.
- جمالی، شادی؛ مراثی، محسن. (۱۳۹۱). «بررسی تطبیقی تزیینات کاشی‌کاری در معماری مساجد دوره‌های صفویه و قاجاریه با تکیه بر چهار مصداق تصویری». *دوفصلنامه هنرهای تجسمی و کاربردی*. ش ۱۰. پاییز و زمستان. صص ۴۴-۵۶.
- جهانبخشی، هانا؛ شیخی، هانیه. (۱۳۹۴). «پژوهشی پیرامون جایگاه تزیینات و نقوش کاشی‌کاری در مساجد ایران». *مجله چیدمان*. سال ۴. ش ۱۱. صص ۲۱-۳۱.
- حسینی فسایی، حسن. (۱۳۷۸). *فارسانامه ناصری*. به تصحیح منصور رستگار فسایی. ج ۱. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- شاطریان، رضا. (۱۳۹۰). *تحلیل معماری مساجد ایران*. تهران: انتشارات نورپردازان.
- قبادیان، وحید. (۱۳۸۵). *معماری در دارالخلافه ناصری: سنت و تجدد در معماری معاصر تهران*. تهران: انتشارات پشتون.
- گودرزی (دیباچ)، مرتضی. (۱۳۸۸). *آیینة خیال (بررسی و تحلیل تزیینات معماری دوره قاجار)*. تهران: سوره مهر.
- مکی‌نژاد، مهدی. (۱۳۸۷). *تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی (تزیینات معماری)*. تهران: مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی (سمت).